

**MUZEALIZAREA – O MODALITATE DE PUNERE ÎN VALOARE A
PATRIMONIULUI MEDIEVAL DIN MEDIUL RURAL
Propuneri pentru județul Arad**

Teză de doctorat – Rezumat

pentru obținerea titlului științific de doctor la

Universitatea Politehnică Timișoara

în domeniul de doctorat ARHITECTURĂ

autor arh. Tămășan Maria

conducător științific Prof.univ.dr.arh. Bica Smaranda Maria

luna martie anul 2017

Teza cu titlul *Muzealizarea – o modalitate de punere în valoare a patrimoniului medieval din mediul rural. Propuneri pentru județul Arad*, abordează o tematică nouă în literatura de specialitate internațională: muzealizarea ca metodă de preservare integrată a obiectivelor de patrimoniu din mediul rural. Noutatea subiectului este cu atât mai pronunțată în contextul cultural din România.

Mare parte a obiectivelor de patrimoniu arhitectural istoric din România se află în mediul rural [Eurostat:2015], caracterizat, în prezent, atât prin disoluția treptată a culturii tradiționale – urmare a migrației masive a populației spre orașe, cât și prin informarea insuficientă a locuitorilor și absența unui management cultural eficace. Pentru administrațiile locale protecția monumentelor nu este o prioritate. De altfel, studiul de față arată că, uneori, prezența unei ruine în sat creează disconfort din cauza restricțiilor aferente zonei de protecție impuse prin lege. Având în vedere tendințele internaționale din domeniul preservării patrimoniului construit și practicile muzeale contemporane, cercetarea pornește de la ipoteza că *muzealizarea este o soluție de punere în valoare a vestigiilor medievale rurale de importanță locală, cu intervenții minimale în zona protejată*. Pentru aceasta, este necesară înțelegerea conceptului de muzealizare și adaptarea sa atât la contextul socio-economico-cultural național, cât și la particularitățile din mediului rural. Ca rezultat se mizează pe crearea unei relații de interdependență și susținere reciprocă între obiectul de patrimoniu reactivat și procesul de revitalizare a satului.

Provocarea lansată arhitectului constă în găsirea unui dialog echilibrat între arhitectura prezentului și cea a trecutului pentru ca, prin simbioza celor două, să genereze spații capabile să adăpostească funcțiuni.

Cele patru obiective ale studiului au determinat organizarea pe capitole a tezei, după cum urmează:

1. Identificarea și explicitarea înțelesurilor actuale ale conceptelor operaționale, cu particularizarea lor la contextul din România (capitolul I).
2. Identificarea factorilor determinanți care fac posibilă implementarea muzealizării în România (capitolele II și III).
 - a. din prisma locului (capitolul II).
 - b. cu privire la atitudinile față de obiectul de patrimoniu arhitectural (capitolul III).

3. Demonstrarea prin propuneri punctuale a faptului că muzealizarea patrimoniului construit medieval din mediul rural este fezabilă cu intervenții minime (capitolul IV).
4. Formularea de concluzii care să constituie puncte de pornire pentru dezvoltarea ulterioară a studiului de față, sau bază pentru studii similare. (capitolul V)

Metodologia de cercetare cuprinde aspecte din arhitectură și urbanism, arheologie, conservare – restaurare - conservare, sociologie, turism și alte domenii complementare. Teza de față reprezintă activitatea autorului ca inițiator și membru al unei echipe interdisciplinare formate din arhitecți, arheologi, sociologi, artiști, designeri (profesioniști și studenți), istorici, istorici de artă și alții. Documentarea bibliografică a fost completată cu investigații in situ, discuții cu localnici, autorități, instituții de cultură, urmărind:

- Identificarea, inventarierea și clasificarea pe tipologii a monumentelor istorice (de arhitectură și arheologie) din județul Arad - *metoda sistematizării teritoriale* a lui Dimitrie Gusti [Dumitrașcu, serie nouă, anul XX, 486-487];
- Zonificarea tematică a teritoriului județului Arad - aplicație simplificată a *metodei arheologiei sociale* a lui Dimitrie Gusti [ibidem, 487-488];
- Restrângerea ariei de studiu și alegerea siturilor reper pentru studiile de caz;
- Documentarea a trei studii de caz cu elaborarea de soluții pentru muzealizare;
- Observații comportamentale, interviuri, chestionare, analiza informațiilor din punct de vedere istoric cros-cultural [Rappaport, 1990: 11].

Prin teza de față se intenționează teoretizarea fenomenului de muzealizare, exemplificarea practică a principiilor de muzealizare prezentate în cadrul lucrării și promovarea colaborării interdisciplinare și a dialogului dintre profesioniști, instituții de cultură, administrații, organizații și comunitățile locale pe durata întregului demers de punere în valoare a obiectelor de patrimoniu. În acest sens, platforma virtuală *Vernacular*, creată și administrată de autor ca parte a cercetării de față, se dorește a fi, pe de o parte, un mediu de comunicare între actorii implicați în proiectele de conservare și integrare a obiectivelor prezentate ca studii de caz, pe de alta, un mijloc actual și eficient de promovare a conceptului și a inițiativelor de muzealizare a patrimoniului tangibil și intangibil.

I. DESPRE MONUMENTUL DE ARHITECTURĂ ȘI ACTIVITATEA MUZEALĂ ÎN PREZENT

Pentru a face posibilă adaptarea conceptului de muzealizare la contextul românesc este necesară atât înțelegerea fenomenologică a conceptelor operaționale în conformitate cu tendințele internaționale, cât și radiografierea cadrului cultural și a atitudinilor față de patrimoniu în România.

Pe plan internațional, fenomenul de transformare, abstractizare și dematerializare a muzeului face loc unor noi modalități de expunere participativă. Muzealizarea apare ca preocupare în preajma anilor 1960, odată cu primele reforme din domeniul muzeal din Franța, Germania și Regatul Unit [Macdonald, 2013]. În ultima parte a secolului al XX-lea, începutul celui al XXI-lea au avut loc teoretizări ale *muzealizării* și ale *muzeificării*, însă abia în 2010 se face o distincție între cele două [Desvallées & Mairesse, 2010: 48]. Primul termen semnifică transformarea unui obiect, loc, ansamblu în exponat, pe când muzealizare înseamnă refuncționalizarea obiectului de patrimoniu, fiind astfel încurajată interacțiunea dintre observator și obiectul observației. Aceasta presupune investigarea minuțioasă a contextului, înțelegerea fenomenologică a obiectului de patrimoniu și elaborarea de soluții particularizate. Așadar, nu există soluții universale valabile de muzealizare a patrimoniului construit. Cu alte cuvinte, muzealizarea presupune un mod de gândire și de abordare, un proces, nu un set de

reguli prestabilite cu rezultate predeterminate.

Un caz particular al muzealizării este integrarea prin refuncționalizare a ruinelor, deoarece aceasta presupune intervenții contemporane pentru (re)definirea unor spații deconstruite de-a lungul timpului. Analiza comparativă a patru exemple din practica internațională ilustrează fezabilitatea muzealizării ca program de arhitectură și varietatea abordărilor. Proiectele selectate pentru analiză sunt:

- Parcul arheologic Praça Nova – Lisabona, Portugalia, Castelul Saõ Jorge – JLCG Arquitectos – 2010
- Muzeul și centrul de cercetare arheologică Madinat Al - Zahra – Cordoba, Spania – Nieto Sobejano Arquitectos - 2010
- Biblioteca Publică Ceuta, Spania – Paredes Pedrosa Arquitectos, 2013
- Northwest Rock Art Visitors' Centre - arh. Nina Maritz, 2005.

În urma analizei acestor exemple de bună practică rezultă că muzealizarea:

- Muzealizarea se manifestă în moduri variate și neunivoce
- Abordările depind de starea obiectului de patrimoniu și simbolistica pe care o poartă.
- Succesul pe termen lung al actului de muzealizare este influențat de interesul manifesta de comunitățile locale și nevoile acestora.
- Muzealizarea depinde de constrângerile date de contextul în care se află obiectivul.

Relevanța demersului propus prin lucrarea de față este confirmată deo bună înțelegere a contextului național în comparație cu tendințele internaționale. De aceea, a fost necesară identificarea inițiativelor și proiectelor de succes din România, care au ca preocupare prezervarea și valorificarea patrimoniului cultural tangibil sau imaterial. Au fost analizate trei proiecte dintre cele mai recente, diferite din punct de vedere al abordării, dar toate orientate spre prezervarea și promovarea patrimoniului cultural din România prin ceea ce autorul tezei de față consideră a fi interpretări particularizate ale muzealizării. Această investigație obiectivă, la care se adaugă rezultatele unui chestionar elaborat de autor și transmis inițiatorilor acestor trei proiecte, evidențiază atât noutatea conceptului de muzealizare în țară și absența metodologiilor în acest sens, cât și nevoia de un cadru adecvat care să faciliteze implementarea de proiecte care să evidențieze valorile culturale din România. Prin teza de față se intenționează a contribui la ameliorarea contextului actual în ceea ce privește muzealizarea. Muzealizarea obiectelor de patrimoniu cultural, este o problemă dintre cele mai complexe, a cărei rezolvare trebuie să țină cont de cel puțin două aspecte determinante, tratate distinct în capitolele următoare astfel:

- Zona de referință a studiului și identitatea locului (capitolul II);
- Evaluarea potențialului zonei de studiu alese (capitolul III)

Studiile de caz sunt ilustrări ale unor modalități de raportare la monumentul arhitectural prin muzealizare.

II. DELIMITAREA ȘI INTERPRETAREA ZONEI DE REFERINȚĂ

Capitolul al II-lea tratează zona de referință și identitatea locului, atât din punct de vedere teoretic, cât și aplicat pe o zonă de studiu restrânsă la teritoriul județului Arad. Relația obiect de patrimoniu – loc – localnici este tratată din prisma prezenței obiectului de patrimoniu. Percepția calității de monument a unui obiectiv sau a unui spațiu poate fi nuanțată în funcție de modul de afirmare a valorii culturale. Astfel, se propune clasificarea tipurilor de raportare la monumente astfel:

- **natural-determinată** – statutul de obiect de patrimoniu valoros este dobândit prin tradiție.

- **determinat-normată** – prin legiferarea statutului de monument al unui obiectiv (loc, spațiu, clădire) de pe amplasament, sau a amplasamentului (zona protejată, zona de protecție).
- **științifică** – statutul de obiect de patrimoniu este conștientizat prin cunoștințe de istorie și din disciplinele complementare.

Neconcordanța acestor valențe creează probleme al căror rezultat este, adesea, abandonul ruinelor. Componenta aplicată a acestui capitol presupune analiza comparativă a modului de relaționare cu monumentele în mediul urban, respectiv mediul rural din județul Arad. Rezultatul analizei evidențiază existența unei crize culturale în mediul rural din România, care se manifestă prin atitudini pasiv-destructive față de obiectele de patrimoniu. Acest aspect determină ca din acest punct înainte studiul să se concentreze asupra mediului rural din județul Arad.

Analiza cadrului cultural din mediul rural din județul Arad de după 1989 a permis conturarea unui profil realist al satului arădean contemporan și stabilirea câtorva premise ale muzealizării obiectivelor de patrimoniu de aici:

- Intervențiile contemporane menite să pună în valoare potențialul existent trebuie armonizate cu peisajul rural.
- Propunerile trebuie să se adreseze și localnicilor, nu doar turiștilor
- Este esențială păstrarea autenticității patrimoniului cultural material/imaterial muzealizat.

III. RAPORTAREA LA PATRIMONIUL CONSTRUIT. EVALUAREA POTENȚIALULUI ZONEI STUDIATE

Prima parte a capitolului al III-lea cuprinde o prezentare a câtorva moduri de raportare la monument, identificate în mediul rural din aria studiată, care pot explica neimplicarea generalizată în preservarea monumentelor. Este vorba despre o neconcordanță între tradiție, aspectele legislative și cele științifice referitoare la un obiect de patrimoniu dat, dezacord al cărui rezultat este, de obicei, îngrădirea și abandonarea monumentului (clasat sau nu), ceea ce îl condamnă la deteriorare. Mai mult, în câteva cazuri, distrugerea monumentelor a fost intenționată pentru re folosirea materialului de construcție. În acest context, se introduce conceptul de *monument necorporal*, care cuprinde atât ruina cât și întreg ansamblul de clădiri în a căror construcție a fost folosit material extras din aceasta. Monumentul necorporal trebuie pus în valoare ca întreg, muzealizarea acestuia presupunând, într-o interpretare metaforică, un desfășurător al evoluției sale.

Tema raportării la patrimoniul construit este tratată dintr-o perspectivă transdisciplinară, insistându-se asupra implicațiilor muzealizării asupra domeniului turistic. Studiul pornește de la situația actuală a turismului în județul Arad, prin-o analiză critică a strategiilor de dezvoltare turistică regională înaintate de Consiliul Județean Arad. Se propune, ca optimizare, o schimbare de perspectivă în conceperea strategiilor de dezvoltare turistică a județului, prin introducerea ideii de *dezvoltare policentrică*, punct de plecare pentru o strategie de dezvoltare viabilă pe termen lung. În acest sens, se realizează o inventariere a monumentelor și a siturilor arheologice din mediul rural cuprinse în *Lista monumentelor istorice* și *Repertoriul arheologic național*, completate cu câteva obiective neclasate identificate în timpul studiilor pe teren realizate de autor. Vestigiile obiectivelor date anterior secolului al XI-lea nu sunt spectaculoase pentru privitorul neavizat, întrucât materialele și tehnicile de construcție specifice nu au permis conservarea în timp. De aceea, aceste nu au fost incluse în evidența propusă prin această teză. În urma inventarierii se constată inadverențe între *Lista monumentelor istorice*, *Repertoriul arheologic național* și

situația din teren. Transpunerea grafică pe harta județului a obiectivelor cu potențial de valorificare a permis identificarea unor aglomerări de monumente cu specific similar și propunerea unei zonificări tematice a teritoriului județului Arad, ca punct de pornire în conceperea unui master-plan pentru turism cultural sustenabil în zona studiată, anume:

- Zona construcțiilor sacre;
- Castelele de pe valea Mureșului;
- Zona etno-turistică din Țara Zărandului;
- Podgoriile Aradului și monumentele medievale.

Un alt mod de raportare la monument prin muzealizare privește componenta ecologică. Problematika ecologiei este abordată în două moduri: pe de o parte, muzealizarea presupune „reciclarea” de spații și construcții, pe de alta, intervențiile propuse țin cont de aportul noilor tehnologii în direcția eficienței energetice.

În ideea dezvoltării policentrice, cercetarea de față propune soluții de muzealizare pentru câteva dintre obiectivele de patrimoniu arhitectural de importanță locală cu potențial de valorificare, ce ar putea funcționa ca poli terțiari în județul Arad. Se caută minimizarea investiției pe care o presupune prezervarea și refuncționalizarea acestor obiective și crearea de posibilități de întreținere pe perioada de exploatare cu un buget minim. Acest tip de muzealizare este o alternativă viabilă și pentru mediul rural din județul Arad. Pentru aprofundarea studiului a fost necesară analiza particularizată a unor studii de caz.

Pe lângă monumentele date anterior secolului al XI-lea, au fost excluse și obiectivele de secolul al XVIII-lea sau mai târziu, întrucât valoarea istorică și arhitecturală a acestor edificii este intrinsecă prin însăși prezența lor în peisajul contemporan. Așadar, aria de studiu se restrânge la 74 monumente medievale cu potențial de valorificare din mediul rural din județul Arad. Dintre acestea au fost selectate opt ruine din intravilanul unor localități, considerate ca având potențial ridicat de muzealizare. Departajarea și prioritizarea monumentelor a fost făcută în funcție de gradul de prezervare la momentul demarării studiilor (2012 – 2013), volumul de informație istorică și arheologică disponibilă și impactul pe care prezența ruinelor îl are asupra comunităților locale

Însă doar trei dintre cele opt obiective selectate au fost abordate în momentul de față, anume cele din localitățile: Vladimirescu, Galșa și Tauț. Acestea reprezintă cazurile cele mai favorabile, întrucât muzealizarea acestor obiective este posibilă fără a fi obligatorii etape intermediare de cercetare arheologică și istorică suplimentară. Studiile au fost demarate relativ simultan, având ca scop elaborarea de strategii și propuneri de muzealizare care să fie supuse atenției administrațiilor locale și județene în vederea implementării, însă dezvoltarea acestora s-a diferențiat pe parcurs. Muzealizarea celorlalte cinci situri pot constitui subiecte de cercetare pentru o etapă ulterioară.

IV. STUDII DE CAZ. MUZEALIZAREA UNOR OBIECTIVE DE PATRIMONIU RURAL, JUDEȚUL ARAD.

Capitolul IV este dedicat studiilor de caz realizate de autor pentru trei situri medievale din mediul rural, județul Arad. Fiecare caz studiat este ilustrativ pentru o situație dată:

- Muzealizarea în zona suburbană: ruinele din comuna Vladimirescu (monument necorporal);
- Muzealizarea în zona cu profil turistic: ruina bisericii medievale din Galșa, comuna Șiria, în Podgoriile Aradului;
- Muzealizarea din satul fără un profil cultural clar conturat: ruinele din Tauț.

Deși situațiile sunt diferite, s-a optat pentru un demers similar în toate cele trei cazurile, așa cum reiese și din structura subcapitolelor ce prezintă posibile soluții de

muzealizare și procesul care justifică opțiunile pentru abordările propuse:

1. Analiza contextului actual. Prezentare generală;
2. Istoricul zonei și al ruinei;
3. Studii și cercetări anterioare;
4. Analiza urbanistică, *genius loci*, direcții de dezvoltare;
5. Strategii propuse;
6. Perspective și concluzii.

Astfel, muzealizarea ruinelor din Vladimirescu presupune o abordare de tip urbanistic. Neimplicând alte investiții, decât cele de delimitare și amenajare a spațiului urbano-rural, intervențiile nu solicită eforturi suplimentare de întreținere, iar muzealizarea runelor se înscrie în practica obișnuită de amenajare a spațiilor publice din Municipiul Arad. Popularea pieței rezultate se face prin activități care implică în primul rând comunitatea locală.

În Galșa, studiul premergător propunerii de muzealizare a fost făcut de autor împreună cu o echipă multidisciplinară organizată și coordonată de acesta, formată din experți și studenți, cu toții implicați voluntar. Primii interesați de punerea în valoare a ruinei sunt proprietarii terenurilor învecinate. Prin urmare, soluția de muzealizare propusă este un corolar al viziunilor celor doi proprietari și al propunerilor rezultate în urma studiului *in situ*. Lucrarea prezintă întreg procesul de căutare a soluției optime, cuprinzând și analiza critică a unor variante preliminare. Propunerea finală este reversibilă, non-invazivă și se înscrie tendințelor recente de protecție a monumentelor istorice prin acoperirea cu structuri tensionate. Mai mult, soluția este optimizată prin proiectarea unui sistem de iluminat ambiental care permite reducerea costurilor de exploatare a utilităților la zero.

În cazul ruinei din Tauț, datorită cadrului cultural valoros dar necristalizat, a fost necesară etapizarea soluției de muzealizare. În primă fază, se propune muzealizarea unei case tradiționale care se învecinează la nord cu situl arheologic, și care este momentan nelocuită. Aceasta ar găzdui ateliere de studiu al restaurării, al meșteșugurilor tradiționale și activități educativ – creative. Pe termen lung, se propun intervenții similare asupra întregului ansamblu de case tradiționale nelocuite existente în vecinătatea sitului. Într-o etapă ulterioară, se propune orientarea acestor activități către situl arheologic, excavarea acestuia și, în final, muzealizarea propriu-zisă a ruinei de biserică.

V. CONCLUZIILE CERCETĂRII

Muzealizarea este un proces îndelungat, bazat pe conlucrarea a numeroși factori, printre care se numără și:

- receptivitatea administrațiilor locale și regionale;
- deschiderea localnicilor;
- fondurile de finanțare disponibile
- formele juridice și birocratice
- disponibilitatea experților

În aceste condiții și în absența unei metodologii prestabilite și universal-valabile pentru muzealizare, teza reprezintă un prim pas către muzealizarea patrimoniului construit medieval rural din județul Arad și se dorește un studiu de fezabilitate în acest sens.

Contribuțiile autorului constă în:

1. Stabilirea unei baze teoretice care tratează muzealizarea.
2. Introducerea conceptului de muzealizare reinterpretat pentru mediul rural din România.
3. Crearea și administrarea platformei on-line *Vernacular*.
4. Stabilirea de contacte.

5. Selecția și inventarierea realistă a siturilor cu potențial de valorificare.
6. Formularea de propuneri pentru optimizarea strategiilor existente de dezvoltare turistică și culturală a județului Arad.
7. Studiile de caz.
8. Formarea și coordonarea de echipe multidisciplinare.

Diseminarea informației a fost realizată prin publicarea în reviste științifice și participare la evenimente științifice indexate în bazele de date internaționale a unor informații cuprinse în conținutul tezei.

În concluzie, muzealizarea unei construcții istorice, fie ea și în stare de ruină, este posibilă cu resurse minime, dacă soluția propusă este un rezultat sinestezic al evaluării și utilizării potențialităților și a materialelor locale, cu aportul tehnologiilor de ultimă generație acolo unde acestea pot aduce îmbunătățiri ale performanțelor. Astfel, simbioza dintre ruinele lipsite de viață și intervențiile de arhitectură contemporană generează locuri atractive sub aspect cultural, economic și mai ales social, studiul de față subscriind afirmației Irinei Oberlander-Târnavăanu: „*Patrimoniul cultural aparține oamenilor care l-au moștenit și ei trebuie să fie ajutați să-l înțeleagă și să-l prețuiască.*” [Oberlander-Târnavăanu, 2002:11]

BIBLIOGRAFIE

1. Desvallées, A. & Mairesse, F. 2011, *Dictionnaire encyclopédique de muséologie*, Paris: Armand Collin.
2. Dumitrașcu, V., serie nouă, anul XX. Elemente pentru o metodologie a cercetării rurale. *Revista Română de Sociologie*, Nr. 5-6, pp. 486-487.
3. Heath, K. W., 2009. *Vernacular Architecture and Regional Design: Cultural Process and Environmental response*. Amsterdam, Boston, Heidelberg, Londra, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Sydney, Tokyo: Elsevier.
4. Institutul de arheologie ‘Vasile Pârvan’, *Arhivele Repertoriului Național din România*, Disponibil on-line pentru consultare la: <http://www.cimec.ro/scripts/arh/rar-index/sel.asp>, [Accesat la 25 noiembrie 2015].
5. Institutul Național al Patrimoniului, 2015. *Lista Monumentelor Istorice*, Disponibil on-line pentru consultare la: <http://patrimoniul.gov.ro/ro/monumente-istorice/lista-monumentelor-istorice>, [Accesat la 18 septembrie 2015]
6. Lazurca, M., 2005. *Județul Arad: Monografie în imagini*. Arad: Mirador.
7. Noeland, 2011. *Strategia de brand turistic și propuneri de identitate vizuală pentru județul Arad*, Arad: s.n.
8. Noeland(a), 2011. *Strategia de comunicație pentru brandul turistic al județului Arad*, Arad: s.n.
9. Noeland(b), 2011. *Manual de brand pentru județul Arad*, Arad: s.n.
10. Oberländer-Târnavăanu, I. 2002, *Un Viitor pentru Trecut: ghid de bună practică pentru păstrarea patrimoniului cultural*. București: CIMEC.
11. Oberländer-Târnavăanu, I. & Duțu, A., 2009. *Ghidul Muzeelor și colecțiilor din România*. s.l.:CIMEC.
12. *Premiile Aga Khan*. [Interactiv] Disponibil pentru consultare la: <http://www.akdn.org/architecture/project/ceuta-public-library>, [Accesat 12 septembrie 2016].
13. Rappaport, A., 1990. *The meaning of the Built Environment. A Nonverbal Communication Approach*. Tucson: The University of Arizona Press.

14. Roșiu, L., 2003. *Reinventarea spațiului muzeal (de la colecție la mediul urban)*. București: Editura Universitară Ion Mincu.
15. Roz, Al., Kovach, Geza, 1997. *Dicționarul istoric al localităților din județul Arad*, Editura Universității "Vasile Goldiș": Arad
16. Rusu, A. A. & Hurezan, G. P., 2000. *Biserici medievale din județul Arad*. Arad: Complexul Muzeal Arad.
17. s.c.Proplus s.r.l., fără an *Regulament Local de Urbanism aferent Planului Urbanistic General al comunei Tauț, județul Arad*.
18. Suci, C. 1967, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol.1-2. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România
19. Sunart, fără an *Atlasul localităților județului Arad*. Zalău: Sunart.
20. SUSTCULT, 2012. *SUSTCULT project. Concept Study on the Role of Cultural Heritage as the Fourth Pillar of Sustainable Development*. [Interactiv] Disponibil pentru consultare la : http://www.sustcult.eu/new_download.php [Accesat 29 octombrie 2015].
21. Șerban, E., 2008. *Planul Urbanistic General actualizat al comunei Vladimirescu, Arad*
22. Tancredi, C., 1997. *Dal restauro alla conservazione. Introduzione ai temi della conservazione del patrimonio architettonico*, Roma: Kappa